

ΣΠΥΡΙΔΩΝ Γ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ

Εαρινό εξάμηνο ακαδημαϊκού έτους 2023 – 2024

Ημέρα και ώρα διδασκαλίας: Παρασκευή 09:00 – 12:00 (αίθουσα 538)

Θέμα: *Εθνοτική συμβίωση και μειονότητες σε Ελλάδα και Βαλκάνια (19ος – 20ός αι.)*

Το προπτυχιακό αυτό σεμινάριο είναι μάθημα επιλογής της Κατεύθυνσης Ιστορίας και εντάσσεται στο γνωστικό αντικείμενο της Νεώτερης Ελληνικής Ιστορίας (κωδικός ΣΙ 135).

η-Τάξη: <https://eclass.uoa.gr/courses/ARCH258/>

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το σεμιναριακό μάθημα εξετάζει τη συμβίωση ανάμεσα σε διαφορετικές εθνοπολιτισμικές ομάδες στα Βαλκάνια και την ιστορία των μειονοτήτων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου (1922–1940) και σε άλλα κράτη της Ανατολικής και της Κεντρικής Ευρώπης. Κατ' αρχήν, θα προσδιοριστούν οι έννοιες εθνοτικότητα, εθνικισμός, έθνος και μειονότητα και θα επισημανθούν οι διαφορετικές τυπολογίες του εθνικισμού και οι φάσεις εξέλιξης του εθνικού κινήματος στην Ευρώπη και στα Βαλκάνια. Στη συνέχεια θα εξεταστούν η μειονοτική προστασία στην Ευρώπη από τον 16ο αιώνα μέχρι το Συνέδριο της Βιέννης (1815), οι Οθωμανικές Μεταρρυθμίσεις (Τανζιμάτ) και οι Εθνικοί Κανονισμοί (1839-1876), το «μοντέλο» εθνοτικής συμβίωσης της Ανατολικής Ρωμυλίας (1878-85) και της αυτόνομης Κρητικής Πολιτείας (1898-1912), οι Συνθήκες Ειρήνης των Παρισίων και το σύστημα μειονοτικής προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών (ίδρ. 1919). Οι μειονότητες στην Ελλάδα (σλαβόφωνοι, μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης, εβραϊκές κοινότητες, οι Αλβανοί Τσάμηδες της Θεσπρωτίας, οι Βλάχοι της Πίνδου κλπ.), οι Ρομά στην ευρωπαϊκή ιστορία και το εθνικό μοντέλο της σοσιαλιστικής Γιουγκοσλαβίας (1946–1991) θα αποτελέσουν επίσης ιδιαίτερα αντικείμενα των σεμιναριακών συναντήσεων.

Συνολική διάρκεια: 13 τρίωρες συναντήσεις.

Εβδομαδιαία διάρκεια: 13 ώρες/2 ώρες συνεργασίας με τους φοιτητές επί της ύλης του σεμιναρίου.

Ο τελικός βαθμός των φοιτητών θα προκύψει από τις γραπτές εργασίες (70%) και ένα γραπτό τεστ (30%). Η φυσική παρουσία και ενεργός συμμετοχή στο σεμινάριο καθώς και η παρουσίαση επιμέρους θεμάτων (βιβλιοπαρουσιάσεις, κριτική κινηματογραφικών και λογοτεχνικών έργων κ.ά.) θα συνυπολογισθούν στη βαθμολόγηση των φοιτητών.

Οι φοιτητές θα κληθούν να μελετήσουν ελληνόγλωσση και ξενόγλωσση επιστημονική βιβλιογραφία και να επεξεργαστούν θεωρητικές έννοιες και να διαχειριστούν διεπιστημονικές προσεγγίσεις των γνωστικών αντικειμένων του σεμιναριακού μαθήματος. Σχετική βιβλιογραφία θα επισημανθεί κατά την πρώτη συνάντηση. Η παρουσίαση των «ελεύθερων σεμιναριακών εργασιών» είναι υποχρεωτική.

Επικοινωνία: Κυψέλη 403 (4ος όροφος της Φιλοσοφικής Σχολής),

e-mail: sploumid@arch.uoa.gr

Σχεδιάγραμμα συναντήσεων

Συνάντηση 1α΄

Γενική εισαγωγή: έννοιες έθνος, εθνοτικότητα, μειονότητα

Συνάντηση 1β΄

Μεινοτική προστασία πριν το Συνέδριο της Βιέννης (1815)

Συνάντηση 2α΄

Οι οθωμανικές Μεταρρυθμίσεις (Τανζιμάτ)

Συνάντηση 2β΄

Το «μοντέλο» της Ανατολικής Ρωμυλίας (1879-1885)

Συνάντηση 3α΄

Οι ελληνικές κοινότητες της Βουλγαρίας (1885-1914)

Συνάντηση 3β΄

Η αυτόνομος Κρητική Πολιτεία (1898-1913)

Συνάντηση 4α΄

Το πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων της Βιέννης και του Müritzsteg στην οθωμανική Μακεδονία (1903-1908)

Συνάντηση 4β΄

Μουσουλμάνοι πρόσφυγες στα Βαλκάνια (1878-1922)

Συνάντηση 5α΄

Το εθνικό ζήτημα στην Τρανσυλβανία

Συνάντηση 5β΄

Το σύστημα μεινοτικής προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών

Συνάντηση 6α΄

Μεινοτικά ζητήματα στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη του Μεσοπολέμου

Συνάντηση 6β΄

Οι σλαυόφωνοι πληθυσμοί της Ελλάδας του Μεσοπολέμου

Συνάντηση 7α΄

Βλάχοι και κουτσοβλαχικό ζήτημα στην Ελλάδα

Συνάντηση 7β΄

Οι Αλβανοί Τσάμηδες της Θεσπρωτίας και η ελληνική μειονότητα στην Αλβανία

Συνάντηση 8α΄

Οι Ρωμιοί της Κωνσταντινούπολης και τα Σεπτεμβριανά του 1955

Συνάντηση 8β΄

Η μουσουλμανική μειονότητα στην Ελλάδα (1923-1974)

Συνάντηση 9α΄

Οι εβραϊκές κοινότητες στην Ελλάδα (1830-2000)

Συνάντηση 9β΄

Ρομά: Το ελληνικό και το ευρωπαϊκό πλαίσιο

Συνάντηση 10α΄

Η ομοσπονδιακή ιδέα ως λύση του εθνικού προβλήματος των Βαλκανίων

Συνάντηση 10β΄

Το γιουγκοσλαβικό εθνικό μοντέλο

Συνάντηση 11α΄

Εθνοκαθάρσεις και πρόσφυγες στην πρώην Γιουγκοσλαβία (δεκαετία του 1990)

Συνάντηση 11β΄

Παρουσίαση «ελεύθερων σεμιναριακών εργασιών»

Συνάντηση 12β΄

Παρουσίαση «ελεύθερων σεμιναριακών εργασιών»

Συνάντηση 13α΄

Παρουσίαση «ελεύθερων σεμιναριακών εργασιών»

Συνάντηση 13β΄

Παρουσίαση «ελεύθερων σεμιναριακών εργασιών»

Συνάντηση 13

Παρουσίαση «ελεύθερων σεμιναριακών εργασιών» –

Συμπεράσματα

Προσφερόμενα συγγράμματα ακαδημαϊκού έτους 2023 – 2024:

Σύγγραμμα 1: ΕΘΝΟΤΙΚΗ ΣΥΜΒΙΩΣΗ ΣΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ: ΕΛΛΗΝΕΣ ΚΑΙ ΒΟΥΛΓΑΡΟΙ ΣΤΗ ΦΙΛΙΠΠΟΥΠΟΛΗ, επιλεγόμενο μάθημα, Εξάμηνο εαρινό, Συγγραφέας ΣΠΥΡΟΣ ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, Εκδοτικός Οίκος Σ. ΠΑΠΑΚΗΣ, Έτος α΄ έκδοσης 2016, Τόπος έκδοσης ΑΘΗΝΑ, Αρ. Eudoxus 86200563.

Σύγγραμμα 2: ΑΠΟ ΤΙΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΕΣ ΣΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΚΑ ΚΡΑΤΗ, επιλεγόμενο μάθημα, Εαρινό εξάμηνο, Συγγραφέας NATHALIE CLAYER και XAVIER BOUGAREL, Εκδοτικός Οίκος ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Ι. ΒΑΔΑΛΟΥΚΑΣ (ΙΣΝΑΦΙ), Έτος α΄ έκδοσης 2018, Τόπος έκδοσης ΙΩΑΝΝΙΝΑ, Αρ. EUDOXUS 77119918.

Σύγγραμμα 3: ΤΟ ΟΛΟΚΑΥΤΩΜΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΕΒΡΑΙΩΝ: ΜΕΛΕΤΕΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΗΣ, επιλεγόμενο μάθημα, Εαρινό εξάμηνο, Συγγραφέας ΡΕΝΑ ΜΟΛΧΟ, Εκδοτικός Οίκος Σ. ΠΑΤΑΚΗΣ, Έτος α΄ έκδοσης 2015, Τόπος έκδοσης ΑΘΗΝΑ, Αρ. EUDOXUS 50662386.

Σύγγραμμα 4: ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΚΑΙ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΕΣ, επιλεγόμενο μάθημα, Εαρινό εξάμηνο, Συγγραφέας ΓΚΙΟΥΒΕΝ ΝΤΙΛΕΚ, Εκδοτικός Οίκος ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ" Ι.Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ, Έτος β΄ έκδοσης 2009, Τόπος έκδοσης ΑΘΗΝΑ, Αρ. EUDOXUS 59389499.

Ενδεικτική Βιβλιογραφία

Τελευταία ενημέρωση: 16 Απριλίου 2024

I) Γενική εισαγωγή

Η εννοιολογική οριοθέτηση και η ιστορικοποίηση του όρου μειονότητα στην Ευρώπη και τη Νοτιοανατολική Ευρώπη του 19ου και του 20ού αιώνα εντοπίζεται ενδεικτικά, μεταξύ άλλων, στις ακόλουθες προσοχές (στις ελληνικές ακαδημαϊκές βιβλιοθήκες) μελέτες:

- Galántai, József, *Trianon and the Protection of Minorities*, Columbia University Press, Highland Lakes, New Jersey 1992, σσ. 1-20.
- Jackson Preece, Jennifer, *National Minorities and the European Nation-States System*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1998, σσ. 14-29.

Για το γενικό πλαίσιο μετάβασης από τις πολυεθνικές αυτοκρατορίες στα χριστιανικά εθνικά κράτη της Βαλκανικής:

- Roudometof, Victor, *Nationalism, Globalization and Orthodoxy. The Social Origins of Ethnic Conflict in the Balkans*, Westport, Connecticut και Λονδίνο 2001.

Η σύγχρονη βαλκανική διάσταση του μειονοτικού φαινομένου παρουσιάζεται συνοπτικά στα ακόλουθα έργα:

- Analis, Dimitri, T., *Les minorités dans les Balkans*, Groupement pour les Droits des Minorités, Παρίσι 1993².
- Poulton, Hugh, *The Balkans: Minorities and states in conflict*, Minority Rights Group, Λονδίνο 1993.

Μια περιεκτική εισαγωγή στην ελληνική περίπτωση του μειονοτικού φαινομένου συνιστούν οι εξής μονογραφίες:

- Διβάνη, Λένα, *Ελλάδα και μειονότητες: Το σύστημα διεθνούς προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών*, Καστανιώτης, Αθήνα 1999.
- Clogg, Richard (επιμ.), *Minorities in Greece: Aspects of a plural society*, εκδ. Hurst, Λονδίνο 2002.
- Κολλάρος, Βασίλης Ν., *Η μειονοτική πολιτική του Ελευθέριου Βενιζέλου (1898–1933)*, εκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2022.
- Τσιτσελίκης, Κωνσταντίνος και Δημήτρης Χριστόπουλος (επιμ.), *Το μειονοτικό φαινόμενο στην Ελλάδα: μια συμβολή των κοινωνικών επιστημών*, ΚΕΜΟ και εκδ. Κριτική, Αθήνα 1997.

Για τη μεσοπολεμική περίοδο ειδικότερα:

- Μαυρογορδάτος, Γιώργος Θ., *Μετά το 1922: Η παράταση του Διχασμού*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2017, σσ. 230-274.
- Ρήγος, Άλκης, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935: Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, πρόλογος Νίκος Γ. Σβορώνος, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1992, σσ. 196-261.

Διεπιστημονικές προσεγγίσεις στις ιστορικές καθώς και στις σύγχρονες διαστάσεις του ζητήματος ανευρίσκονται στις πολυάριθμες εκδόσεις του Ιδρύματος Μελετών Χερσονήσου του Αίμου (ΙΜΧΑ), www.imxa.gr, και του Κέντρου Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων (ΚΕΜΟ): www.kemo.gr.

Δεκάδες μελέτες σχετικά με μειονοτικά ζητήματα στην ιστορική τους διάσταση εντοπίζονται διάσπαρτες στα ακόλουθα επιστημονικά περιοδικά: *Balkan Studies* (1960–), *Βαλκανικά Σύμμεικτα* (1981–), *Nationalities Papers* (1972–), *Nations and*

Nationalism (1995–), *Journal of Muslim Minority Affairs* (1979–), *Slavonic and East European Review* (1922–) κ.ά.

II) Η μειονοτική προστασία πριν το Συνέδριο της Βιέννης (1815)

Μια ευσύνοπτη εισαγωγή στο ζήτημα θα βρει ο μελετητής στα εξής έργα:

- Alcock, Anthony Evelyn, *A history of the protection of regional cultural minorities in Europe: from the Edict of Nantes to the present day*, εκδ. Macmillan, Basingstoke 2000.
- Jackson Preece, J., *ό.π.*, σσ. 55-66.
- Thornberry, Patrick, *International law and the rights of minorities*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1991 (ανατ. 1994), σσ. 25-37.

III) Οι οθωμανικές μεταρρυθμίσεις (Τανζιμάτ)

Για τον εκσυγχρονισμό/εξευρωπαϊσμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και το Τανζιμάτ υπάρχει σχετικά πλούσια ιστοριογραφική παραγωγή. Πληροφορίες μπορεί να αντλήσει ο ενδιαφερόμενος από τα εξής έργα:

- Βακαλόπουλος, Κωνσταντίνος Α., *Νεότουρκοι και Μακεδονία (1908 – 1912)*, εκδ. Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1988.
- Finkel, Caroline, *Οθωμανική Αυτοκρατορία (1300-1923)*, μετ. Μιχάλης Δελέγκος, εκδ. Διόπτρα, Αθήνα 2007.
- Βερέμης, Θάνος, «Οι οθωμανικές μεταρρυθμίσεις», στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* της Εκδοτικής Αθηνών, τόμ. ΙΓ', Αθήναι 1977, σσ. 168-171.
- Λάσκαρις, Μιχαήλ Θ., *Το Ανατολικόν Ζήτημα (1800-1923). Πανεπιστημιακαί παραδόσεις*, τόμ. Α' (1800-1878), Θεσσαλονίκη 1948 και ανατύπωση από τις εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2006.
- Παναγιωτόπουλος, Βασίλης (επιμ.), *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1980 (ανατύπωση 1999).
- Παρασκευάς, Κονόρτας, *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο: Βεράτια για τους προκαθήμενους της Μεγάλης Εκκλησίας (17ος – αρχές 20ού αιώνα)*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998.
- του ιδίου, «Η Οθωμανική Αυτοκρατορία: Έλληνες, Οθωμανοί και εθνικά κινήματα 1876-1908», στο: Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τόμ. Δ', εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σσ. 343-364.
- Quataert, Donald, *Οθωμανική Αυτοκρατορία: Οι τελευταίοι αιώνες, 1700-1922*, μετ. Μαρίνος Σαρηγιάννης, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006.
- Shaw, Stanford και Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, τόμ. Β', Cambridge University Press 1977.
- Σταματόπουλος, Δημήτρης, *Μεταρρύθμιση και Εκκοσμίκευση. Προς μια ανασύνθεση της ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου τον 19ο αιώνα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2003.

IV) Το «μοντέλο» της Ανατολικής Ρωμυλίας (1878-1885)

Για την ιστορική πορεία της Ανατολικής Ρωμυλίας (μιας αυτόνομης, φόρου υποτελούς επαρχίας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας) υπάρχει μια ολοκληρωμένη βουλγαρική μονογραφία:

- Statelova, Elena, *Iztochna Rumeliya (1879/1885). Ikonomika, politika, kultura* [= Ανατολική Ρωμυλία. Οικονομία, πολιτική, πολιτισμός], Σόφια 1983.

Από ελληνικής πλευράς, αρκετά σημαντικά στοιχεία προσφέρουν οι ακόλουθες δημοσιεύσεις:

- Κορμαλής, Αθανάσιος Λ., *Ανατολική Ρωμυλία. Η αλύτρωτη ορφική γη*, Αθήνα 1990.
- Λουλές, Δημήτρης Κ., *Η θέση των Ελλήνων απέναντι στην Ένωση της Ανατολικής Ρωμυλίας με τη Βουλγαρία*, Ιωάννινα 1991.
- Μαμώνη, Κυριακή, «Καταστροφή του ελληνισμού της Ανατολικής Ρωμυλίας», στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* της Εκδοτικής Αθηνών, τόμ. ΙΔ', Αθήνα 1977, σσ. 360-362.
- Χριστόφορος Α. Νάλτσας, *Ανατολική Ρωμυλία: Η κατάληψις αυτής υπό των Βουλγάρων και ο ναυτικός αποκλεισμός της Ελλάδος 1885-1886*, Θεσσαλονίκη 1963.

Μελέτες για τη συμβίωση των εθνοτήτων στα πλαίσια αυτής της την «υποδειγματικής» αυτόνομης επαρχίας – «μοντέλο» περιέχονται στα πρακτικά των εξής συνεδρίων:

- Παπαστάθη, Ίλια (επιμ.), *Θεσσαλονίκη και Φιλιπούπολη σε παράλληλους δρόμους 18ος-20ός αιώνας. Solun i Plovdiv i tyahnoto uspredno razvitie XVIII - XX vek*, Θεσσαλονίκη και Plovdiv 2000.
- Πλουμίδης, Σπυρίδων Γ., *Εθνοτική συμβίωση στα Βαλκάνια. Έλληνες και Βούλγαροι στη Φιλιπούπολη, 1878-1914*, Αθήνα 2006, σσ. 65-101, 122-127, 303-314.
- Savona, Antoaneta (επιμ.), *Plovdivskiyat model (sbornik statij)* [= Το υπόδειγμα της Φιλιπούπολης. Συλλογή άρθρων], Plovdiv 1997.

Το διεθνές δημόσιο νομικό πλαίσιο της Ανατολικής Ρωμυλίας μπορεί να αναζητηθεί στην εξής μελέτη:

- Serkis, Charles, *La Roumélie Orientale et la Bulgarie actuelle. Étude d'histoire diplomatique et de droit international*, Παρίσι 1898.

Και στον ίδιο τον Οργανικό Νόμο της αυτόνομης πολιτείας:

- *Statut Organique de la Roumélie Orientale*, Κωνσταντινούπολη 1879.

V) Οι ελληνικές κοινότητες της Βουλγαρίας (1885-1914)

Το ιστορικό περίγραμμα των ελληνικών κοινοτήτων (1878-1914) και της ελληνικής μειονότητας στη Βουλγαρία (1914-1947) προσφέρεται από τον εξής συλλογικό τόμο:

- Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη, Ξανθίπη (επιμ.), *Οι Έλληνες της Βουλγαρίας. Ένα ιστορικό τμήμα του περιφερειακού ελληνισμού*, Θεσσαλονίκη 1999.

Όπως και από την Λένα Διβάνη (ό.π., σσ. 349-370).

Όπως και από τις επιμέρους δημοσιεύσεις της Ξανθίπης Κοτζαγεώργη, της Κυριακής Μαμώνη, της Ελένης Μπελιά και του Σπυρίδωνος Σφέτα:

- Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη, Ξανθίπη, «Οι Έλληνες της Ανατολικής Ρωμυλίας (μέσα 19ου-αρχές 20ού αι.). Σωματειακή οργάνωση και κοινωνικός βίος», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 5-6 (1993-94) σσ. 17-36.
- της ίδιας, «Χαρακτήρας και είδος της εκπαίδευσης του περιφερειακού ελληνισμού: Τα ελληνικά σχολεία στην Ανατολική Ρωμυλία (Νότιο Βουλγαρία), αρχές 19^{ου} αιώνα – 1885», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 7 (1995) σσ. 61-112.
- της ίδιας, «The profile and activities of Greek womens' associations in Bulgaria (late 19th – early 20th century): the case of “Eurydiki” (Philippoupolis, 1874-1906)», *Études Balkaniques* 3-4 (1995) σσ. 196-205.

- της ίδιας, «Μουσική και θέατρο στις ελληνικές κοινότητες της Βουλγαρίας (τέλη 19ου αιώνα - αρχές 20ού) ως “απόλαυσις εθνική άμα και καλλιτεχνική”», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 8 (1996) σσ. 91-109.
- της ίδιας, «Η ανθρωπογεωγραφία και τα εθνικά χαρακτηριστικά των Ελλήνων της Βουλγαρίας, 1888-1934. Τα στοιχεία των βουλγαρικών απογραφών και ο έλεγχος αξιοπιστίας τους», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 9 (1997) σσ. 119-184.
- της ίδιας, *Η ελληνική εκπαίδευση στη Βουλγαρία (1800-1914)*, Φαιστός, Θεσσαλονίκη 1997.
- Μαμώνη, Κυριακή, *Σύλλογοι Θράκης και Ανατολικής Ρωμυλίας (1861-1922). Ιστορία και δράση*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1995.
- Μπελιά, Ελένη Δ., *Εκπαίδευση και αλτρωτική πολιτική. Η περίπτωση της Θράκης 1856-1912*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1995.
- της ίδιας, «Τα Ζαρίφεια Διδασκαλεία Φιλιππουπόλεως», *Δελτίο του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού* 1 (1998) σσ. 117-154.
- Σφέτας, Σπυρίδων, «Οι ανθελληνικοί διωγμοί στην Ανατολική Ρωμυλία κατά το έτος 1906 στα πλαίσια της βουλγαρικής κρατικής πολιτικής», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 5-6 (1993-94) σσ. 75-91.
- του ίδιου, *Ελληνοβουλγαρικές αναταράξεις 1880-1908*, εκδ. Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2008.

Βαρύτιμες πρωτογενείς ιστορικές πληροφορίες διασώζονται στην ογκώδη μελέτη του ελλόγιμου καθηγητή των Ζαριφείων Διδασκαλείων Κοσμά Αποστολίδη (Φιλιππούπολη 1868 – Αθήνα 1942) για τη γενέτειρά του:

- Αποστολίδης, Κοσμάς «Μυρτίλος», *Η της Φιλιππουπόλεως ιστορία από των αρχαιοτάτων μέχρι των καθ’ ημάς χρόνων*, επιμ. Γεώργιος Α. Μέγας, εν Αθήναις 1959.

Μια συνθετική προσέγγιση, ειδικότερα στο ζήτημα της εθνοτικής συμβίωσης Ελλήνων και Βουλγάρων και στα πλαίσια της αφομοιωτικής και της αλτρωτικής πολιτικής των εθνικών κρατών, επιχειρείται στην προαναφερθείσα μονογραφία:

- Σπ. Πλουμίδης, *Εθνοτική συμβίωση στα Βαλκάνια*, ό.π., σ. 127 και εξής.

Για τις διακρίσεις του βουλγαρικού κράτους εις βάρος των ελληνικών κοινοτήτων και τα ανθελληνικά πογκρόμ του 1905 και του 1906 βλ. επίσης:

- Φώτιος, επίσκοπος Ειρηνοπόλεως, *Επίσημα έγγραφα και ιστορικά σημειώσεις περί της βουλγαρικής πολιτικής και των βουλγαρικών κακουργιών προς εξόντωσιν του ελληνισμού της Ανατολικής Ρωμυλίας (1878-1914)*, εν Αθήναις 1919.

VI) Η αυτόνομη Κρητική Πολιτεία (1898-1913)

Η ιστορία της Κρητικής Πολιτείας περιμένει ακόμη τον ιστοριογράφο της. Η θεσμική διευθέτηση της εθνοτικής συμβίωσης μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων στη μεγαλόνησο θα μελετηθεί μέσα από τα Συντάγματα της Κρητικής Πολιτείας, του 1899 και του 1907, που ανευρίσκονται στη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, και μέσω της *Ιστορίας της Κρητικής Χωροφυλακής* του Πολύβιου Β. Τσάκωνα (Αθήναι 1963). Η περίπτωση της Κρητικής Πολιτείας θα εξετασθεί συγκριτικά με το ανάλογο «μοντέλο» της Ανατολικής Ρωμυλίας.

Γενικότερα, στοιχεία για τις πολιτικές διεργασίες εντός της αυτόνομης πολιτείας μπορεί να αντλήσει κανείς από την εξής δημοσιευμένη διδακτορική διατριβή:

- Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος Δ., *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η πολιτική κρίσις εις την αυτόνομον Κρήτην (1901-1906)*, Ίκαρος, Αθήναι 1974 (ανατύπωση 2005).

Και από την αναλυτική βιογραφία του Ελευθερίου Βενιζέλου:

- Παπαδάκης, Νικόλαος Εμμ. (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος: Ο άνθρωπος, ο ηγέτης. Βιογραφία*, δύο τόμοι, Αθήνα 2017.

VII) Το πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων της Βιέννης και του Müzzsteg στην οθωμανική Μακεδονία (1903-1908)

Για τα προγράμματα μεταρρυθμίσεων της Βιέννης και του Müzzsteg στην οθωμανική Μακεδονία υπάρχει επάρκεια στοιχείων στη γενικότερη βιβλιογραφία περί του Μακεδονικού Ζητήματος, της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και των Βαλκανίων, με περιεκτικότερη ασφαλώς τη μονογραφία της Μιράντας Παξιμαδοπούλου-Σταυρινού:

- Fikret Adanir, *Die makedonische Frage: ihre Entstehung und Entwicklung bis 1908*, Wiesbaden 1979.
- Βακαλόπουλος, Κωνσταντίνος Α., *Η Μακεδονία στις παραμονές του Μακεδονικού Αγώνα (1894-1904)*, εκδ. Μπαρμουνάκης, Θεσσαλονίκη 1986.
- του ιδίου, *Το Μακεδονικό Ζήτημα (Γένεση – Διαμόρφωση – Εξέλιξη – Λύση)*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1989.
- Βλάχος, Νικόλαος Β., *Το Μακεδονικόν ως φάσις του Ανατολικού Ζητήματος (1878-1908)*, Αθήνα 1935.
- Παξιμαδοπούλου-Σταυρινού, Μιράντα, *Η διπλωματία των Δυνάμεων και οι μεταρρυθμίσεις στη Μακεδονία 1903-1908*, Αθήνα 2009.
- Shaw, Stanford και Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, τόμ. Β', Cambridge University Press 1977.
- Σταυριανός, Λ. Σ., *Τα Βαλκάνια μετά το 1453*, πρόλογος Traian Stoianovich, ιστορική επιμέλεια Βασίλης Κ. Γούναρης, μετ. Ελένη Δελιβάνη, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2007.

VIII) Μουσουλμάνοι και πρόσφυγες μουσουλμανικές μειονότητες στα μετα-οθωμανικά Βαλκάνια

Το ζήτημα αναλύεται κατ' αρχήν από τις εξής μονογραφία:

- Justin McCarthy, *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922*, The Darwin Press, Princeton, New Jersey 1995.
- Clayer, Nathalie και Xavier Bougarel, *Οι μουσουλμάνοι της νοτιο-ανατολικής Ευρώπης: Από τις αυτοκρατορίες στα Βαλκανικά κράτη*, Ιωάννινα 2018.

Διάσπαρτες σχετικές ιστορικές παρατηρήσεις βρίσκονται στις εξής δημοσιεύσεις:

- André Gerolymatos, *Συγκρούσεις στα Βαλκάνια. Κατάκτηση, επανάσταση και αναδιανομή από την οθωμανική εποχή έως τον 21ο αιώνα*, μετ. Σοφία Σκουλικάρη, Αθήνα 2008.
- Κωστόπουλος, Τάσος, *Πόλεμος και εθνοκάθαρση. Η ξεχασμένη πλευρά μιας δεκαετούς εθνικής εξόρμησης (1912-1922)*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007.

Πολύτιμες είναι επίσης οι μελέτες του Alexandre Poponić, του Ali Eminov και ορισμένων άλλων για το Ισλάμ στα μετα-οθωμανικά Βαλκάνια:

- Clayer, Nathalie και Eric Germain (επιμ.), *Islam in inter-war Europe*, εκδ. Hurst, Λονδίνο 2008.
- Eminov, Ali, *Turkish and other Muslim Minorities in Bulgaria*, εκδ. Hurst, Λονδίνο 1997.
- Poponić, Alexandre, *L'Islam balkanique. Les musulmans du sud-est européen dans la période post-ottomane*, Otto Harrassowitz, Βερολίνο και Wiesbaden 1986 (ανατύπωση εκδ. Isis, Κωνσταντινούπολη 2009).

- του ίδιου, *Les musulmans des Balkans a l'époque post-ottomane: histoire et politique*, εκδ. Isis, Κωνσταντινούπολη 1994.
- Şimsir, Bilâl N., *The Turks of Bulgaria (1878-1985)*, Λονδίνο 1988.
- Σολταρίδης, Συμεών Α., *Μουσουλμάνοι της Βουλγαρίας: θρησκευτικό και πολιτικό καθεστώς*, Νέα Σύνορα – Λιβάνη, Αθήνα 1999.

Ειδικότερα για την περίπτωση της ελληνοτουρκικής ανταλλαγής πληθυσμών βλ.

- Clark, Bruce, *Δυο φορές ξένος: οι μαζικές απελάσεις που διαμόρφωσαν την σύγχρονη Ελλάδα και Τουρκία*, εκδ. Ποταμός, Αθήνα 2007.
- Ladas, Stephen, *The exchange of minorities: Bulgaria, Greece and Turkey*, εκδ. Macmillan, Νέα Υόρκη 1932.
- Πάλλης, Αλέξανδρος Α., *Η ανταλλαγή των πληθυσμών: από άποψη νομική και ιστορική και η σημασία της για τη διεθνή θέση της Ελλάδος*, Αθήνα 1933.
- Pentzopoulos, Dimitri, *The Balkan exchange of minorities and its impact upon Greece*, εκδ. Mouton, Παρίσι 1962 (ανατύπωση εκδ. Hurst, Λονδίνο 2002).
- Τσιτσελίκης, Κωνσταντίνος (επιμ.), *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών: πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, ΚΕΜΟ και εκδ. Κριτική, Αθήνα 2006.

Για τους μουσουλμανικούς πληθυσμούς της Ελλάδας πριν την ανταλλαγή βλ.

- Γκλαβίνας, Γιάννης, «Οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί στην Ελλάδα (1912-1923): Αντιλήψεις και πρακτικές της ελληνικής διοίκησης – Σχέσεις με χριστιανούς γηγενείς και πρόσφυγες», διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 2009, δημοσιευμένη ως *Οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί στην Ελλάδα (1912-1923): Από την ενσωμάτωση στην ανταλλαγή*, Θεσσαλονίκη 2013.
- Katsikas, Stefanos, «Millets in nation-states: The case of Greek and Bulgarian Muslims, 1912-1923», *Nationalities Papers* 37/2 (Μάρτιος 2009) σσ. 177-201.
- του ίδιου, «European modernity and Islamic reformism among Muslims of the Balkans in the late-Ottoman and post-Ottoman period (1830s-1945)», *Journal of Muslim Minority Affairs* 29/4 (Δεκέμβριος 2009) σσ. 435-543.
- του ίδιου, *Islam and Nationalism in Modern Greece, 1821-1940*, Oxford University Press 2021.
- του ίδιου, *Proselytes of a New Nation: Muslim Conversions to Orthodox Christianity in Modern Greece*, Oxford University Press 2022.

IX) Το εθνικό ζήτημα στην Τρανσυλβανία

Για τις εθνικιστικές αντιθέσεις Ρουμάνων, Μαγυάρων και Σαξόνων στην Τρανσυλβανία (1848-1920) βλ.

- Bodea, Cornelia και Virgil Candea, *Transylvania in the history of the Romanians*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1982.
- Hitchins, Keith, *The Rumanian national movement in Transylvania, 1780-1849*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1969.
- του ίδιου, *Rumania, 1866-1947*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1994.
- του ίδιου, *The Romanians, 1774-1866*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1996.
- του ίδιου, *A nation discovered: Romanian intellectuals in Transylvania and the idea of nation, 1700-1848*, Encyclopaedic Publishing House, Βουκουρέστι 1999.
- του ίδιου, *A nation affirmed: the Romanian national movement in Transylvania, 1860-1914*, Encyclopaedic Publishing House, Βουκουρέστι 1999.
- Kann, Robert A., *The multinational empire: nationalism and national reform in the Habsburg monarchy, 1848-1918*, δύο τόμοι, εκδ. Octagon Books, Νέα Υόρκη 1964.

- Kürti, László, *The remote borderland: Transylvania in the Hungarian imagination*, State University of New York Press, Albany 2001.
- Macartney, C. A., *The Habsburg Empire, 1790-1918*, εκδ. Macmillan, Νέα Υόρκη 1969.
- Pcurariu, Mircea, *The Policy of the Hungarian state concerning the Romanian church in Transylvania under the Dual Monarchy, 1867-1918*, Βουκουρέστι 1986.
- Sked, Alan, *The Decline and Fall of the Habsburg Empire, 1815-1918*, εκδ. Longman, Λονδίνο 2001² (1989¹).
- Taylor, A. J. P., *The Habsburg monarchy, 1809-1918: a history of the Austrian Empire and Austria-Hungary*, εκδ. Harper Torchbooks, Νέα Υόρκη 1965.

X) Το σύστημα μειονοτικής προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών

Το σύστημα μειονοτικής προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών (ΚτΕ) αναλύεται επαρκώς στα ακόλουθα προαναφερθέντα έργα:

- Διβάνη, Λ., *ό.π.*, σσ. 23-92.
  - Galántai, J., *ό.π.*, σ. 38 και εξής.
  - Jackson Preece, J., *ό.π.*, σσ. 67-94.
  - Thornberry, P., *ό.π.*, σσ. 38-52.
- Βλ. επίσης δύο μελέτες της εποχής:
- Κανελλόπουλος, Παναγιώτης Κ., *Κοινωνία των Εθνών*, εν Αθήναις 1926.
  - Στεφάνου, Ευάγγελος, *Η Κοινωνία των Εθνών και η προστασία των φυλετικών, γλωσσικών και θρησκευτικών μειονοτήτων*, εν Αθήναις 1931.

XI) Οι σλαβόφωνοι πληθυσμοί της Ελλάδας του Μεσοπολέμου

Η ιστοριογραφική παραγωγή σχετικά με τους σλαβοφώνους πληθυσμούς του ελληνικού κράτους είναι σχεδόν εξαντλητική του θέματος:

- Βάρδα, Χριστίνα, «Όψεις της πολιτικής αφομοίωσης στη δυτική Μακεδονία στο Μεσοπόλεμο», *Τα Ιστορικά* 18-19 (Ιούνιος-Δεκέμβριος 1993) σσ. 151-170.
- Γούναρης, Βασίλης Κ., «Οι σλαβόφωνοι της Μακεδονίας: Η πορεία της ενσωμάτωσης στο ελληνικό εθνικό κράτος, 1870-1940», *Μακεδονικά* 29 (1993-1994) σσ. 209-237.
- Διβάνη, Λ., *ό.π.*, σσ. 130-161, 298-348.
- Κάραμποτ, Φίλιππος, «Σλαβομακεδόνες και κράτος στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», *Ιστορ* 10 (Δεκέμβριος 1997) σσ. 235-278.
- του ιδίου [Carabott, Philip], «Aspects of the hellenization of Greek Macedonia, ca. 1912-ca. 1959», *Κάμπος* 13 (2005) σσ. 21-61.
- Κολιόπουλος, Ιωάννης Σ., *Λεηλασία Φρονημάτων*, τόμ. Α' (*Το Μακεδονικό Ζήτημα στην κατεχόμενη Δυτική Μακεδονία*) και τόμ. Β' (*Το Μακεδονικό Ζήτημα στην περίοδο του εμφυλίου πολέμου στη Δυτική Μακεδονία*), εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1995.
- Κωστόπουλος, Τάσος, *Η απαγορευμένη γλώσσα. Κρατική καταστολή των σλαβικών διαλέκτων στην ελληνική Μακεδονία*, εκδ. Μαύρη Λίστα, Αθήνα 2000 (ανατύπωση, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2008).
- Λιθοξόου, Δημήτρης, «Η πολιτική του εξελληνισμού της μακεδονικής μειονότητας στον Μεσοπόλεμο. Δύο ανέκδοτες εκθέσεις από το αρχείο Ι. Μεταξά», *Ο Πολίτης* 124 (Δεκέμβριος 1993) σσ. 32-38.

- Μαυρογορδάτος, Γιώργος Θ., «Οι εθνικές μειονότητες», στο: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Β', μέρος 2, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σσ. 9-35.
- Μιχαηλίδης, Ιάκωβος Δ., «Minority rights and educational problems in Greek Inter-War Macedonia: The case of the primer "Abecedar"», *Journal of Modern Greek Studies* 14/1 (Μάιος 1996) σσ. 329-343 και σε ελληνική μετάφραση «Μειονοτικές ευαισθησίες και εκπαιδευτικά προβλήματα: Η περίπτωση του Abecedar», στο: Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης (επιμ.), *Γλώσσες, αλφάβητα και εθνική ιδεολογία στην Ελλάδα και τα Βαλκάνια*, ΚΕΜΟ και εκδ. Κριτική, Αθήνα 1999, σσ. 117-144.
- του ιδίου, *Μετακινήσεις σλαβόφωνων πληθυσμών (1912-1930). Ο Πόλεμος των Στατιστικών*, ΚΕΜΟ και εκδ. Κριτική, Αθήνα 2003.
- του ιδίου, «Ταυτότητες, διπλωματία, πολιτικοί και στρατιωτικοί συσχετισμοί: Η περίπτωση των Σλαβοφώνων στην Ελλάδα (1919-1949)», στο: Ιωάννης Στεφανίδης, Βλάσης Βλασίδης και Ευάγγελος Κωφός (επιμ.), *Μακεδονικές ταυτότητες στον χρόνο. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*, εκδ. Πατάκης και Ίδρυμα Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα, Αθήνα 2008, σσ. 317-354.
- Νικολούδης, Γεώργιος Ν., *Οι Έλληνες σλαβόφωνοι στη Μακεδονία: Η ιστορία και το πρόβλημα της ταυτότητάς τους*, εκδ. Ηρόδοτος, Θεσσαλονίκη 2002.
- Τούντα-Φεργάδη, Αρετή, *Ελληνο-βουλγαρικές μειονότητες: Πρωτόκολλο Πολίτη-Καλώφ 1924-1925*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1986.
- Χολέβας, Ιωάννης Κ., *Οι Έλληνες σλαβόφωνοι της Μακεδονίας*, εκδ. Ρήσος, Αθήνα 1992.

Η καταστολή της ετερότητας των σλαβοφώνων την περίοδο 1923-25 και η νομική σύνδεσή της με τη ζωοκλοπή και την κοινωνική ληστεία εξετάζεται στην εξής μελέτη:

- Πλουμίδης, Σπυρίδων Γ. *Η ελληνοβουλγαρική κρίση του 1924-25: Ο πόλεμος της ζωοκλοπής*, εκδ. Γόρδιος, Αθήνα 2006.

Η έννοια της κοινωνικής ληστείας έχει προσδιοριστεί από τον Eric J. Hobsbawm (*Ληστές*, μετ. Νίκος Κούρκουλος, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2010). Η κοινωνική λειτουργία της ζωοκλοπής έχει επισημανθεί από τον Στάθη Δαμιανάκο (*Ηθος και πολιτισμός των επικινδύνων τάξεων στην Ελλάδα*, Αθήνα 2005). Για την ΕΜΕΟ στον Μεσοπόλεμο βλ. Βλασίδης, Βλάσης, «Η Εσωτερική Μακεδονική Επαναστατική Οργάνωση και η δράση της στην ελληνική Μακεδονία (1918-1929)», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 1996.

XII) Μειονοτικά ζητήματα στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη του Μεσοπολέμου

Κλασικό βιβλίο σε αυτό το ζήτημα είναι το ακόλουθο:

- Seton-Watson, Hugh, *Eastern Europe between the wars (1918-1941)*, Harper and Row, Νέα Υόρκη 1962.

Νεώτερες μελέτες που ρίχνουν φως σε αυτά τα σημεία είναι οι ακόλουθες:

- Banac, Ivo και Katherine Verdery (επιμ.), *National character and national ideology in interwar Eastern Europe*, Yale Center For International and Area Studies, New Haven, Connecticut 1995.
- Hobsbawm, Eric J., *Η Εποχή των Άκρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας, 1914-1991*, μετ. Βασίλης Καπετανγιάννης, Αθήνα 2004² (βλ. Μέρος Πρώτο: «Η Εποχή της Καταστροφής»).

- Mazower, Mark, *Σκοτεινή ήπειρος. Ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*, μετ. Κώστας Κουρεμένος, Αθήνα 1998.
- Overy, R. J., *The inter-war crisis*, εκδ. Longman, Λονδίνο 1994.
- Skran, Claudena M., *Refugees in inter-war Europe: the emergence of a regime*, Oxford University Press 1995.

XIII) Βλάχοι και κουτσοβλαχικό ζήτημα στην Ελλάδα

Για την ταυτότητα και τη συλλογική οργάνωση των Βλάχων η ιστοριογραφική, η γλωσσολογική και η ανθρωπολογική επιστημονική παραγωγή είναι μακροσκελής. Βλ. ενδεικτικά:

- Έξαρχος, Γιώργης, *Αυτοί είναι οι Βλάχοι*, εκδ. Γαβριηλίδης, Αθήνα 1994.
- του ιδίου, *Οι Ελληνόβλαχοι (Αρμάνοι)*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 2001.
- Kahl, Thede, *Για την ταυτότητα των Βλάχων: Εθνοπολιτισμικές προσεγγίσεις μιας βαλκανικής πραγματικότητας*, μετ. Στέφανος Μπουλασίκης, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009.
- Κολτσίδας, Αντώνης Μιχ., *Οι Κουτσοβλαχοί: εθνογραφική και λαογραφική μελέτη*, Θεσσαλονίκη 1976.
- του ιδίου, *Ιδεολογική συγκρότηση και εκπαιδευτική οργάνωση των Ελληνόβλαχων στο Βαλκανικό χώρο (1850-1913): η εθνική και κοινωνική διάσταση*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1994.
- Κουκουδής, Αστέριος Α., *Οι μητροπόλεις και η διασπορά των Βλάχων*, εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2000.
- του ιδίου, *Η Θεσσαλονίκη και οι Βλάχοι*, Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2000.
- του ιδίου, *Οι Ολύμπιοι Βλάχοι και τα Βλαχομογλενά*, Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2001.
- του ιδίου, *Οι Βεργιάνοι Βλάχοι και οι Αρβανιτόβλαχοι της Κεντρικής Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 2001.
- Λαζάρου, Αχιλλεύς Γ., *Βαλκάνια και Βλάχοι*, Φιλολογικός Σύλλογος «Παρνασσός», Αθήναι 1993.
- Μέρτζος, Νίκος Ι., *Αρμάνοι, οι Βλάχοι*, Ρέκος, Θεσσαλονίκη 2001.
- Νιτσιάκος, Βασίλης Γ., «A Vlach pastoral community in Greece: the effects of its incorporation into the national economy and society», διδακτορική διατριβή, Cambridge University 1985.
- του ιδίου, *Παραδοσιακές κοινωνικές δομές*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1993.
- του ιδίου, *Οι Ορεινές κοινότητες της βόρειας Πίνδου: στον απόηχο της μακράς διάρκειας*, Πλέθρον, Αθήνα 1995.
- του ιδίου. *Ο ορεινός χώρος της Βαλκανικής: συγκρότηση και μετασχηματισμοί*, Πλέθρον, Αθήνα 2000.
- Wace, Alan J. B. και Maurice S. Thompson, *The nomads of the Balkans: an account of life and customs among the Vlachs of Northern Pindus*, Methuen and Co., Λονδίνο 1914 και στα ελληνικά: *Οι νομάδες των Βαλκανίων: περιγραφή της ζωής και των εθίμων των Βλάχων της Βόρειας Πίνδου*, μετ. Πάνος Καραγιώργος, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1989.
- Weigand, Gustav, *Die Aromunen: ethnographisch - philologisch - historische Untersuchungen über das Volk der sogenannten Makedo-Romanen oder Zinzaren*, J. A. Barth, Λειψία 1894, και στα ελληνικά: *Οι Αρωμούνοι (Βλάχοι)*, μετ. Thede Kahl, δύο τόμοι, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2001-2004.
- Winniffrith, Tom J., *The Vlachs: The history of a Balkan people*, εκδ. Duckworth, Λονδίνο 1987.

- του ιδίου, «Vlachs», στο: R. Clogg (επιμ.), *ό.π.*, σσ. 112-121.

Η ελληνική ηγεμονική άποψη περί της καταγωγής και της ταυτότητας των Βλάχων διατυπώνεται στις εξής αυτοτελείς δημοσιεύσεις:

- Κεραμόπουλος, Αντώνιος Δ., *Τι είναι οι Κουτσόβλαχοι*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1939 (φωτοαναστατική ανατύπωση, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000).
- Χρυσόχοου, Μιχαήλ, *Βλάχοι και Κουτσόβλαχοι: ήτοι πραγματεία περί καταγωγής και της προελεύσεως αυτών*, εν Αθήναις 1909 (φωτοαναστατική ανατύπωση με προλεγόμενα Γιώργη Έξαρχου, Βιβλιοπωλείο Διον. Ν. Καραβία, Αθήνα 2006).

Η ρουμανική άποψη διατυπώνεται στα εξής δημοσιεύματα:

- Capidan, Theodor, *Romani nomazi, studiu din viata Romanilor din sudul Peninsulei Balcanice* [= Οι Ρουμάνοι νομάδες, μελέτες περί της ζωής των Ρουμάνων του Νότου της Βαλκανικής Χερσονήσου], Cluj 1926.
- του ιδίου, *Les Macédo-roumains: esquisse historique et descriptive des populations roumaines de la péninsule balcanique*, έκδοση της ρουμανικής Ακαδημίας των Επιστημών, Βουκουρέστι 1937.

Για την ελληνορουμανική εθνικιστική διαμάχη και το κουτσοβλαχικό ζήτημα βλ.

- Αβέρωφ-Τοσίτσας, Ευάγγελος Α., *Η πολιτική πλευρά του κουτσοβλαχικού ζητήματος*, πρόλογος Σοφοκλής Ε. Βενιζέλος, Αθήνα 1948 (ανατύπωση Ίδρυμα Αβέρωφ-Τοσίτσα, Τρίκαλα 1992).
- Διβάνη, Λ., *ό.π.*, σσ. 95-125.
- Νικολαΐδου, Ελευθερία Ι., *Η Ρουμανική προπαγάνδα στο βιλαέτι Ιωαννίνων και στα βλαχόφωνα χωριά της Πίνδου*, τόμ. Α' (μέσα 19ου αι. – 1900), Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1995.
- Παπαγιάννης, Σταύρος Α., *Τα παιδιά της λύκαινας: οι «επίγονοι» της 5ης Ρωμαϊκής Λεγεώνας κατά τη διάρκεια της Κατοχής (1941-1944)*, Σόκολης, Αθήνα 1998.
- Peufuss, Max D., *Die Aromunische Frage: Ihre Entwicklung von den Ursprüngen bis zum Frieden von Bukarest (1913) und die Haltung Österreich-Ungarns*, Βιέννη 1974.

XIV) Οι Αλβανοί Τσάμηδες της Θεσπρωτίας και η ελληνική μειονότητα στην Αλβανία

Για τους Αλβανούς Τσάμηδες βλ.

- Κραψίτης, Βασίλης, *Η ιστορική αλήθεια για τους Μουσουλμάνους Τσάμηδες*, Αθήνα 1982.
- του ιδίου, *Οι μουσουλμάνοι Τσάμηδες της Θεσπρωτίας (ΙΕ' μέχρι Κ' αιώνα)*, Αθήνα 1986.
- Μαργαρίτης, Γιώργος, *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες: στοιχεία για την καταστροφή των μειονοτήτων της Ελλάδας. Εβραίοι, Τσάμηδες*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2005, σσ. 133-215.
- Μαντά, Ελευθερία, *Οι Μουσουλμάνοι Τσάμηδες της Ηπείρου (1923-2000)*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 2004.
- της ίδιας [Manta, Eleftheria K.], «The Çams of Albania and the Greek state (1923-1945)», *Journal of Muslim Minority Affairs* 29/4 (Δεκέμβριος 2009) σσ. 523-535.
- Μιχαλόπουλος, Δημήτρης, *Σχέσεις Ελλάδας και Αλβανίας, 1923-1928*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1987.
- του ιδίου, *Τσάμηδες*, εκδ. Αρσενίδης, Αθήνα 1993.

Για την ελληνική μειονότητα στην Αλβανία υπάρχει μακροσκελής εκδοτική παραγωγή. Επιλεκτικά θα ξεχωρίζαμε τα εξής:

- Βερέμης, Θάνος, Θεόδωρος Κουλουμπής και Ηλίας Νικολακόπουλος (επιμ.), *Ο ελληνισμός της Αλβανίας*, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα 1995.
- Κόντης, Βασίλης, *Greece and Albania, 1908-1914*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1976.
- του ιδίου, *Ευαίσθητες ισορροπίες: Ελλάδα και Αλβανία στον 20ό αιώνα*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1994.
- του ιδίου (επιμ.), *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου και Ελληνοαλβανικές σχέσεις: έγγραφα από το ιστορικό αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών*, τέσσερις τόμοι, εκδ. Εστία και Κοινωφελές Ίδρυμα «Αλέξανδρος Σ. Ωνάσης», Αθήνα 1995-1997 και 2004.
- Νιτσιάκος, Βασίλης Γ., *Τόπος, τοπικότητα και εθνική ταυτότητα: η περίπτωση της ελληνικής μειονότητας της Αλβανίας*, Ελληνική Εταιρεία Εθνολογίας, Αθήνα 1996.
- Παπαδόπουλος, Αλέξανδρος Κ., *Ο αλβανικός εθνικισμός και ο οικουμενικός ελληνισμός: «Άπειρος» χώρα*, Νέα Σύνορα – Λιβάνη, Αθήνα 1994.
- Τσιτσελίκης, Κωνσταντίνος και Δημήτρης Χριστόπουλος (επιμ.), *Η ελληνική μειονότητα της Αλβανίας*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2003.

XV) Οι Ρωμιοί της Κωνσταντινούπολης και τα Σεπτεμβριανά του 1955

Για τον ελληνισμό της Κωνσταντινούπολης (μετά το 1923) ο μελετητής θα βρει άφθονο πρωτογενές και δευτερογενές υλικό στο Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών (www.kms.org.gr). Βλ. ενδεικτικά τα πρακτικά του πρόσφατου συνεδρίου:

- Γαβρόγλου, Κώστας και Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης (επιμ.), *Συνάντηση στην Πόλη. Το παρόν και το μέλλον: κείμενα για τη ρωμαϊκή κοινότητα της Κωνσταντινούπολης*, εκδ. Καλειδοσκόπιο, Αθήνα 2009.

Επίσης, πάντα ενδεικτικά:

- Αμπατζής, Άρης, *Μαρμαρωμένη ρωμιοσύνη: Οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης*, Νέα Σύνορα – Λιβάνη, Αθήνα 2005.
- Αναστασιάδου, Μερóπη και Πωλ Ντυμόν, *Οι Ρωμιοί της Πόλης: Τραύματα και προσδοκίες*, Εστία, Αθήνα 2007.

Για τα Σεπτεμβριανά του 1955 βλ.

- Alexandris, Alexis, *The Greek minority of Istanbul and Greek-Turkish relations 1918-1974*, εκδ. Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα 1983.
- του ιδίου [Αλεξανδρή, Αλέξης], «Το ιστορικό πλαίσιο των ελληνοτουρκικών σχέσεων, 1923-1955» και «Το μειονοτικό ζήτημα, 1954-1987», στο: Θάνος Βερέμης (πρόλογος – επιμ.), *Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις 1923-1987*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1991, σσ. 31-172 και 493-552.
- Βρυώνης, Σπύρος, *Ο μηχανισμός της καταστροφής: το τουρκικό πογκρόμ της 6ης-7ης Σεπτεμβρίου 1955 και ο αφανισμός της ελληνικής κοινότητας της Κωνσταντινούπολης*, εκδ. Εστία, Αθήνα 2007.
- Γκιουβέν, Ντιλέκ, *Εθνικισμός, κοινωνικές μεταβολές και μειονότητες. Τα επεισόδια εναντίον των μη μουσουλμάνων της Τουρκίας (6/7 Σεπτεμβρίου 1955)*, μετ. Σοφία Αυγερινού, εκδ. Εστία, Αθήνα 2006.
- Καρακονγιουνλού, Γιλμάζ [Karakoyunlu, Yilmaz], *Πληγές του φθινοπώρου*, μετ. Λιάνα Μυστακίδου, εκδ. Νέα Σύνορα – Λιβάνη, Αθήνα 2009 (μυθιστόρημα και ταινία).

- Κοροβίνης, Θωμάς, '55, εκδ. Άγρα, Αθήνα 2012 (μυθιστόρημα για τις σχέσεις Ρωμιών και Τούρκων στην Πόλη μέσα από τη διήγηση της Μαρίκας της Ταταυλιανής).
- Kuyucu, Ali Tuna, «Ethno-religious 'unmixing' of 'Turkey': 6-7 September riots as a case in Turkish nationalism», *Nations and Nationalism* 11/3 (2005) σσ. 361-380.
- Σαλαπασιδής, Γιάννης, "Τι να θυμηθώ! Τι να ξεχάσω!": Το '55 στην Κωνσταντινούπολη, Νέα Σύνορα – Λιβάνη, Αθήνα 1999.
- Σαριόγλου, Ειρήνη και Καίτη, *Πενήντα χρόνια από τα Σεπτεμβριανά: Κωνσταντινούπολη πριν – τότε – μετά*, ΕΛΙΑ, Αθήνα 2005.
- Χρηστίδης, Χριστόφορος, *Το Σεπτεμβριανά (Κωνσταντινούπολη και Σμύρνη 1955) Συμβολή στην πρόσφατη ιστορία των ελληνικών κοινοτήτων*, επιμ. Γιάννης Δ. Στεφανίδης, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα 2000.

XVI) Η μουσουλμανική μειονότητα στην Ελλάδα (1923-1974)

Το ιστορικό και θεσμικό περίγραμμα της μουσουλμανικής μειονότητας της Δυτικής Θράκης παρουσιάζεται:

- Ασημακοπούλου, Φωτεινή και Σεβαστή Χρηστίδου-Λιοναράκη, *Η μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης και οι ελληνοτουρκικές σχέσεις*, Νέα Σύνορα – Λιβάνη, Αθήνα 2002.
- Διβάνη, Λ., *ό.π.*, σσ. 167-192.
- Meinardus, Ronald, «Muslims: Turks, Pomaks and Gypsies», στο: R. Clogg (επιμ.), *ό.π.*, σσ. 81-93.
- Μιναΐδης, Σίμος Μ., *Η θρησκευτική ελευθερία των μουσουλμάνων στην ελληνική έννομη τάξη*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα 1990.
- Ροδάκης, Περικλής, *Θράκη, Θράκες και Θράκες μουσουλμάνοι*, εκδ. Γόρδιος, Αθήνα 1999.

Ειδικότερες μελέτες είναι (ενδεικτικά) οι εξής:

- Ασκούνη, Νέλλη, *Η εκπαίδευση της μειονότητας στην Θράκη. Από το περιθώριο στην προοπτική της κοινωνικής ένταξης*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006.
- Ζεγκίνης, Ευστράτιος Χ. *Οι μουσουλμάνοι Αθίγγανοι της Θράκης*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1994 (1988¹).
- του ιδίου, *Ο Μπεκτασισμός στη Δ. Θράκη: συμβολή στην ιστορία της διαδόσεως του Μουσουλμανισμού στον ελλαδικό χώρο*, εκδ. Π. Πουρνάρας, Θεσσαλονίκη 2001².
- Θεοχαρίδης, Πέτρος Δ., *Πομάκοι, οι Μουσουλμάνοι της Ροδόπης: Ιστορία, καταγωγή, γλώσσα, θρησκεία, λαογραφικά*, Πολιτιστικό Αναπτυξιακό Κέντρο Θράκης, Ξάνθη 1995.
- Κανακίδου, Ελένη, *Η εκπαίδευση στη μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1994.
- Κωστόπουλος, Τάσος, *Το «Μακεδονικό» της Θράκης: κρατικοί σχεδιασμοί για τους Πομάκους (1956-2008)*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009.
- Μαγκριώτης, Γιάννης Δ., *Πομάκοι ή Ροδοπαίοι: οι Έλληνες μουσουλμάνοι*, εκδ. Πελασγός, Αθήνα 2003.
- Μέκος, Ζαφείρης Κ., *Οι Πομάκοι στη Θράκη: ιστορία, καθημερινή ζωή, ιερονομικό δίκαιο, γιορτές, θρησκεία, κοινωνικός βίος και εξέλιξη τους*, εκδ. Ηρόδοτος, Θεσσαλονίκη 2001.

- Μήτσιου, Ηλιάνα Κ., *Η μειονοτική εκπαίδευση στη Δ. Θράκη: κοινωνικές και εκπαιδευτικές προκλήσεις και προοπτικές για την πρόσβαση στη δευτεροβάθμια και τριτοβάθμια εκπαίδευση των τουρκόφωνων και αθίγγανων*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο 2010.
- Μυλωνάς, Πόλυς Α., *Οι Πομάκοι της Θράκης*, Νέα Σύνορα – Λιβάνης, Αθήνα 1990.
- Παναγιωτίδης, Ναθαναήλ Μ., *Μουσουλμανική μειονότητα και εθνική συνείδηση*, Τοπική Ένωση Δήμων και Κοινοτήτων Ν. Έβρου, Αλεξανδρούπολη 1995.
- Παπαδημητρίου, Παναγιώτης Γ., *Οι Πομάκοι της Ροδόπης: από τις εθνοτικές σχέσεις στον βαλκανικούς εθνικισμούς (1870-1990)*, εκδ. Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2003.
- Σολταρίδης, Συμεών Α., *Η Δ. Θράκη και οι μουσουλμάνοι: Τι ακριβώς συμβαίνει*, Νέα Σύνορα – Λιβάνης, Αθήνα 1990.
- του ιδίου, *Η ιστορία των μουφτειών της Δυτικής Θράκης*, Νέα Σύνορα – Λιβάνη, Αθήνα 1997.
- Τρουμπέτα, Σεβαστή, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες για τους μουσουλμάνους της Θράκης: το παράδειγμα των Πομάκων και των τσιγγάνων*, ΚΕΜΟ και εκδ. Κριτική, Αθήνα 2001.
- Τσιμπιρίδου, Φωτεινή [Tsibiridou, Fotini], *Les Pomak dans la Thrace grecque: discours ethnique et pratiques socioculturelles*, εκδ. L'Harmattan, Παρίσι 2000.
- Τσιούμης, Κωνσταντίνος Α., *Οι Πομάκοι στο ελληνικό κράτος (1920-1950): ιστορική προσέγγιση*, εκδ. Προμηθεύς, Θεσσαλονίκη 1997.
- του ιδίου, *Μειονότητες στην Ελλάδα. Ελληνικές μειονότητες στα Βαλκάνια*, εκδ. Αντ. Σταμούλης, Θεσσαλονίκη 2008.
- Τσιτσελίκης, Κωνσταντίνος και Λάμπρος Μπαλτσιώτης (επιμ.), *Η μειονοτική εκπαίδευση της Θράκης. Συλλογή νομοθεσίας – σχόλια*, ΚΕΜΟ και Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα 2001.
- Featherstone, Kevin, Δημήτρης Παπαδημητρίου και Αργύρης Μαμαρέλης (επιμ.), *The last Ottomans: The Muslim minority of Greece, 1940-1949*, εκδ. Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2011, και σε ελληνική μετάφραση *Οι τελευταίοι Οθωμανοί: Η μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης, 1940-1949*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013.
- Χιδίρογλου, Παύλος, *Οι Έλληνες Πομάκοι και η σχέση τους με την Τουρκία*, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 1989.
- του ιδίου, *Η Θράκη υπό το φως της εθνικής ιδέας των Τούρκων 1985-1991*, Ελληνικές Πανεπιστημιακές Εκδόσεις, Αθήνα 1992.

XVII) Οι εβραϊκές κοινότητες στην Ελλάδα (1830-2000) και το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων

Η βιβλιογραφία για τις εβραϊκές κοινότητες στην Ελλάδα είναι εκτενέστατη και πολυδιάστατη και συνεχώς εμπλουτίζεται. Βλ. ενδεικτικά:

- Αμπατζόγλου, Φραγκίσκη, *Το Ολοκαύτωμα στις μαρτυρίες των Ελλήνων Εβραίων*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1993.
- Αντωνίου, Γιώργος, Στράτος Δορδανάς, Νίκος Ζάικος και Νίκος Μαραντζίδης (επιμ.), *Το Ολοκαύτωμα στα Βαλκάνια*, εκδ. Επίκεντρο, Αθήνα 2011.
- Βαρών-Βασάρ, Οντέτ, *Εβραϊκή ιστορία και μνήμη: Οι καταχρήσεις της μνήμης*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 1999.

- Vassilikou, Maria, «Politics of the Jewish community of Salonika in the inter-war years: party ideologies and party competition», ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, University of London 2000.
- Benbassa, Esther και Aron Rodrigue, *The Jews of the Balkans. The Judeo-Spanish Community, 15th to 20th Centuries*, εκδ. Blackwell, Οξφόρδη 1995.
- των ιδίων (επιμ.), *A Sephardi Life in Southeastern Europe: The Autobiography and Journal of Gabriel Arié, 1863-1939*, University of Washington Press, Seattle και Λονδίνο 1998.
- Dalven, Rae, *The Jews of Ioannina*, Cadmus Press, Philadelphia, Pennsylvania 1990.
- Ενεπεκίδης, Πολυχρόνης Κ. *Το Ολοκαύτωμα των Εβραίων της Ελλάδος 1941-1944: από γερμανικά και ελληνικά αρχεία*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1996.
- Fleming, K. E., *Greece: A Jewish History*, Princeton University Press 2008, και σε μετάφραση Νίκου Γάσπαρη, *Ιστορία των Ελλήνων Εβραίων*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 2009.
- Bowman, Steven, «Jews», στο: R. Clogg (επιμ.), *ό.π.*, σσ. 64-80.
- Hassiotis, I. K. [Χασιώτης, Ιωάννης Κ.] (επιμ.), *The Jewish communities of Southeastern Europe: from the fifteenth century to the end of World War II*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1997.
- Καρατζόγλου, Γιάννης, *Μεσεγγυούχοι και δοσίλογοι και το τέλος της εβραϊκής επιχειρηματικότητας στην κατοχική Θεσσαλονίκη. Ιστορικό δοκίμιο*, εκδ. Επίκεντρο, Αθήνα 2023.
- Κεντρικό Ισραηλτικό Συμβούλιο Ελλάδος (ΚΙΣ) και Εβραϊκή Νεολαία Ελλάδος, *Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων: μνημεία και μνήμες*, επιμ. Αλέξης Μενεξιάδης, εκδ. ΚΙΣ, Αθήνα 2007.
- Κωνσταντοπούλου[-Τομαή], Φωτεινή, *Greeks in Auschwitz – Birkenau*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 2009.
- της ίδιας και Θάνος Βερέμης (επιμ.), *Οι Έλληνες Εβραίοι: στοιχεία της ιστορίας τους μέσα από διπλωματικά και ιστορικά έγγραφα του Υπουργείου Εξωτερικών*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 2000.
- Λάμψα, Καρίνα και Ιακώβ Σιμπή, *Η διάσωση*, εκδ. Καπόν, Αθήνα 2012 (μαρτυρίες για τη διάσωση των Εβραίων στην Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης).
- Μαργαρίτης, Γ., *ό.π.*, σσ. 27-132.
- Mazower, Mark, *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews 1430-1950*, εκδ. Harper Collins, Λονδίνο 2004, και στα ελληνικά: *Θεσσαλονίκη, πόλη των Φαντασμάτων: Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι 1430-1950*, μετ. Κώστας Κουρεμένος, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2005.
- Μόλχο, Ρένα. *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης, 1856-1919: μια ιδιαίτερη κοινότητα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2001.
- της ίδιας, *Ιστορία του ελληνικού εβραϊσμού (σημειώσεις)*, εκδ. Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2002.
- της ίδιας, *Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων: Μελέτες ιστορίας και μνήμης*, Αθήνα 2015.
- Μουσής, Εσδράς Δ., *Η εβραϊκή κοινότητα της Λάρισας: πριν και μετά το Ολοκαύτωμα*, εκδ. Μελανός, Λάρισα 2000.
- Ναρ, Λέων Α., *Οι ισραηλίτες βουλευτές στο ελληνικό κοινοβούλιο (1915-1936)*, εκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2011.
- Νεχαμά, Γιοζέφ, *Ιστορία των Ισραηλιτών της Σαλονίκης*, μετ. Τμήμα Γαλλικής Φιλολογίας του Α.Π.Θ., τρεις τόμοι, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000.

- Pierron, Bernard, *Εβραίοι και χριστιανοί στη Νεότερη Ελλάδα. Ιστορία των διακοινοτικών σχέσεων από το 1821 ως το 1945*, εισαγωγή Ρίκα Μπενβενίστε, μετ. Γιώργος Σαρατσιώτης, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2004.
- Rosen, Minna, *The last Ottoman century and beyond: The Jews in Turkey and the Balkans, 1808-1945*, δύο τόμοι, The Goldstein-Goren Diaspora Research Center, Tel Aviv 2002-2005.

Πλούσιο υλικό για τις επιμέρους εβραϊκές κοινότητες της Ελλάδας θα βρει ο ερευνητής στα *Χρονικά* (1977–), το διμηνιαίο δελτίο που εκδίδει το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο της Ελλάδος (ΚΙΣ, www.kis.gr), καθώς και στο *Bulletin of Judaeo-Greek Studies*. Στην ιστοσελίδα του ΚΙΣ υπάρχει επίσης αναρτημένη η εκτενέστατη «ελληνική εβραϊκή βιβλιογραφία, 1716–2005»:

http://www.kis.gr/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=116&Itemid=146

Τα αντισημιτικά πογκρόμ συνιστούν ιδιαίτερο ιστορικό κεφάλαιο και αντικείμενο συζήτησης. Για τους διωγμούς των Εβραίων στην Ελλάδα βλ.

- Βασιλικού, Μαρία, *Εθνοτικές αντιθέσεις στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: η περίπτωση του εμπρησμού του Κάμπελ*, Αθήνα 1994.
- Λιάτα, Ευτυχία Δ., *Η Κέρκυρα και η Ζάκυνθος στον κυκλώνα του αντισημιτισμού: η «σκυφοφαντία για το αίμα» του 1891*, ΙΝΕ – ΕΙΕ, Αθήνα 2006.

Στη Ρωσία βλ.

- Dubnow, S. M., *History of the Jews in Russia and Poland from the earliest times until the present day*, μετ. I. Friedlaender, τόμοι Β΄ και Γ΄, Jewish Publication Society of America, Φιλαδέλφεια (ΗΠΑ) 1918-1920 (ανατύπωση, εκδ. Avotaynu, Bergenfield, New Jersey 2000).
- Greenberg, Louis, *The Jews in Russia*, τόμ. Β΄ (*The Struggle for Emancipation, 1881-1917*), Yale Historical Publications, New Haven 1951.
- Berk, Stephen M., *Year of Crisis, Year of Hope: Russian Jewry and the Pogroms of 1881-1882*, Greenwood Press, Westport, Connecticut και Λονδίνο 1985.
- Baron, Salo W., *The Russian Jew under Tsars and Soviets*, Macmillan, εκδ. Schocken, Νέα Υόρκη 1987².
- Judge, Edward H., *Easter in Kishinev. Anatomy of a Pogrom*, New York University Press, Νέα Υόρκη και Λονδίνο 1992.

Για την Ουγγαρία βλ.

- Freifeld, Alice, *Nationalism and the Crowd in Liberal Hungary, 1848-1914*, Woodrow Wilson Center Press, Ουάσινγκτων 2000, σ. 247.

Για το αντισημιτικό κίνημα στη Ρουμανία το διάστημα 1895-1906 βλ.

- Iancu, Carol, *Jews in Romania 1866-1919: from expulsion to emancipation*, μετ. Carvel de Bussy, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1996.

XVIII) Η γενοκτονία των χριστιανών της Ανατολής (1914–1922)

Για τον διωγμό του 1914 και την Πρώτη Προσφυγιά των Ελληνορθοδόξων της Ανατολής:

- Bjørnlund, Matthias, «The 1914 cleansing of Aegean Greeks as a case of violent Turkification», *Journal of Genocide Research* 10/1 (Μάρτιος 2008) σσ. 41-57.
- Ντουντάρ, Φουάτ [Dündar, Fuat], *Ο κώδικας της σύγχρονης Τουρκίας: Η μηχανική των εθνοτήτων της «Ένωσης και Προόδου» (1913-1918)*, μετ. Νίκος Ουζούνογλου, Λιάνα Μυστακίδου και Αλεξάνδρα Μουσιδίου, εκδ. Greekworks.com, Αθήνα 2014, σσ. 198-220.
- Πλουμίδης, Σπυρίδων Γ., *Τα μυστήρια της Αιγηΐδος: Το Μικρασιατικό Ζήτημα στην ελληνική πολιτική (1891–1922)*, Αθήνα 2016, σσ. 90-105.

Για την γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου η επιστημονική παραγωγή βρίσκεται σε πλήρη άνθιση. Βλ. ενδεικτικά:

- Αγτζίδης, Βλάσης (επιμ.), *Η Γενοκτονία στην Ανατολή. Από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στο έθνος – κράτος*, εκδ. Ιστορικά της Ελευθεροτυπίας, Αθήνα 2003.
- Γεωργανόπουλος, Ευρυπίδης Π., *Το νεοτουρκικό κίνημα και οι επιπτώσεις του στον ελληνισμό του Πόντου (1908-1914)*, Θεσσαλονίκη 2001.
- Φωτιάδης, Κωνσταντίνος Ε., *Η γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2004.
- Halo, Thea, *Ούτε το όνομά μου: Γενοκτονία και επιβίωση – Μια αληθινή ιστορία του Πόντου*, μετ. Μαρίνα Φράγκου, επιμ. Βασιλική Αναστασοπούλου, εκδ. Γκοβόστης, Αθήνα 2001.
- Χαραλαμπίδης, Μιχάλης και Κώστας Φωτιάδης, *Πόντιοι – Δικαίωμα στη Μνήμη*, εκδ. Γόρδιος, Αθήνα 2003.

Για τη Γενοκτονία των Αρμενίων έχουν κυκλοφορήσει προσφάτως, μέσα στις δύο τελευταίες δεκαετίες, μια σειρά από επιστημονικά βιβλία με την έγκυρη σφραγίδα των πανεπιστημιακών οίκων της Οξφόρδης, του Harvard και του Princeton:

- Akcam, Taner, *The Young Turks' Crime Against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 2012, και σε μετάφραση *Το έγκλημα των Νεοτούρκων κατά της ανθρωπότητας: Η γενοκτονία των Αρμενίων και η εθνοκάθαρση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2020.
- του ιδίου, *Χάνοντας την πατρίδα: Οι εκτοπίσεις των Ελλήνων της Μικράς Ασίας, 1913-1917*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2023.
- Kevorkian, Raymond, *The Armenian Genocide: A Complete History*, εκδ. I.B. Tauris, Λονδίνο 2015.
- Kieser, Hans-Lukas, Kerem Oktem και Maurus Reinkowski (επιμ.), *World War I and the End of the Ottomans: From the Balkan Wars to the Armenian Genocide*, εκδ. I.B. Tauris, Λονδίνο 2015.
- Morris, Benny και Dror Ze'evi, *The Thirty-Year Genocide: Turkey's Destruction of Its Christian Minorities, 1894-1924*, εκδ. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 2019.
- Üngör, Uğur Ümit, *The Making of Modern Turkey: Nation and State in Eastern Anatolia, 1913-1950*, Oxford University Press 2012 [2011], σσ. 55-106 (Κεφάλαιο 2: «Genocide of Christians, 1915-16»).

XIX) Ρομά: Το ελληνικό και το ευρωπαϊκό πλαίσιο

Η ιστορική προσέγγιση της πολιτικής θέσης των Ρομά (Τσιγγάνων) δυσχεραίνει η έλλειψη γραπτών πηγών και η σιωπή γύρω από την περίπτωσή τους. Σχετικά με τις θεωρίες καταγωγής, τις μεταναστεύσεις και κυρίως τη θέση των Ρομά στα πλαίσια του εθνικού κράτους βλ.

- Αυδίκος, Ευάγγελος και άλλοι, *Οι Ρομά στην Ελλάδα*, εκδ. Ελληνική Εταιρεία Εθνολογίας, Αθήνα 2002.
- Βαξεβάνογλου, Αλίκη, *Έλληνες Τσιγγάνοι: περιθωριακοί και οικογενειάρχες*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001.
- Έξαρχος, Γιώργης Σ., *Αυτοί είναι οι τσιγγάνοι (Ιστορία – Γλώσσα – Λαογραφία – Πολιτισμός)*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2007².

- Fraser, Angus, *Οι Τσιγγάνοι*, μετ. Γιάννα Σκαρβέλη, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1998.
- Καραθανάση, Έφη, *Το κατοικείν των τσιγγάνων, ο βιο-χώρος και ο κοινωνιο-χώρος των Τσιγγάνων*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2000.
- Λιξουά, Ζαν Πιερ, *Ρομά, Τσιγγάνοι, ταξιδευτές: Οι Τσιγγάνοι της Ευρώπης*, μετ. Αθηνά Σιπητάνου, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 1999.
- του ιδίου [Liégeois, Jean-Pierre], *Roms en Europe*, Editions du Conseil de l'Europe, Στρασβούργο 2007.
- Λυδάκη, Άννα, *Μπαλαμέ και Ρομά: Οι Τσιγγάνοι των Άνω Λιοσίων*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 1997.
- Ντούσας, Δημήτρης, *Ρομ και φυλετικές διακρίσεις στην ιστορία, την κοινωνία, την κουλτούρα, την εκπαίδευση και τα ανθρώπινα δικαιώματα*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1997.
- Οικονόμου, Ανδρομάχη (επιμ.), *Οι Ρομά στην Ελλάδα*, Ελληνική Εταιρεία Εθνολογίας, Αθήνα 2002.

Υπάρχει επίσης πληθώρα ιστοτόπων που παραπέμπουν σε ηλεκτρονικές δημοσιεύσεις και δραστηριότητες κυβερνητικών και μη οργανώσεων. Σε αυτές θα ξεχωρίζαμε επιλεκτικά (λόγω του ελληνικού ενδιαφέροντός τους) οι ακόλουθες:

- Διβάνη, Λένα, «Η κατάσταση των τσιγγάνων στην Ελλάδα», 2001 http://www.nchr.gr/document.php?category_id=139&document_id=235 (Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου)
- Πολίτου, Ευανθία Η., της ίδιας, «Σtereότυπα για τους τσιγγάνους στη νεώτερη Ελλάδα», 2005, <http://www.kemo.gr/index.php?sec=show&item=153> (KEMO)

XX) Η ομοσπονδιακή ιδέα ως λύση του εθνικού προβλήματος των Βαλκανίων

Η ιστορική πορεία της ιδέας περί ομοσπονδιοποίησης των Βαλκανίων έχει μελετηθεί αδρομερώς από τον Λευτέρη Σταυριανό (L. S. Stavrianos, *Balkan federation: a history of the movement toward Balkan unity in modern times*, Northampton, Massachusetts 1944). Βλ. επίσης Λουκιανός Χασιώτης, «*Η Ανατολική Ομοσπονδία: Δύο ελληνικές φεντεραλιστικές κινήσεις του 19^{ου} αιώνα*», εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2001.

Ειδικότερα, περί της ιδέας για Βαλκανική Σοβιετική Ομοσπονδία βλ.

- Μπάρκερ, Ελίζαμπεθ, *Η Μακεδονία στις διαβαλκανικές σχέσεις και συγκρούσεις*, μετ. Άννα Κολιοπούλου, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1996, σσ. 80-94.
- Δάγκας, Αλέξανδρος και Γιώργος Λεοντιάδης, *Κομμιντέρν και Μακεδονικό ζήτημα: Το ελληνικό παρασκήνιο, 1924*, εκδ. Επίκεντρο, Αθήνα 2008².
- Kofos, Evangelos, *Nationalism and Communism in Macedonia*, IMXA, Θεσσαλονίκη 1964, σσ. 68-78, 137-143.

Για τον φιλελεύθερο φεδεραλισμό του Αλέξανδρου Παπαναστασίου και τις Βαλκανικές Διασκέψεις (1930-33) βλ.

- Hatzopoulos, Pavlos, *The Balkans beyond Nationalism and Identity. International Relations and Ideology*, I. B. Tauris, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2008.
- Kerner, Robert Joseph και Harry Nicholas Howard, *The Balkan Conferences and the Balkan Entente 1930-1935*, Greenwood Press, Westport, Connecticut 1970 (ανατύπωση της έκδοσης του 1936).
- Τούντα-Φεργάδη, Αρετή, *Μειονότητες στα Βαλκάνια. Βαλκανικές Διασκέψεις 1930-1934*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1994.

XXI) Το γιουγκοσλαβικό εθνικό μοντέλο

Το εθνικό ζήτημα στη μεσοπολεμική και στη σοσιαλιστική Γιουγκοσλαβία αναλύεται εύστοχα και περιεκτικά στις εξής μονογραφίες:

- Banac, Ivo, *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*, Cornell University Press, Ithaca και Λονδίνο 1984.
- Djilas, Aleksa, *The contested country: Yugoslav unity and Communist revolution, 1919-1953*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts και Λονδίνο 1991.
- Djokić, Dejan (επιμ.), *Yugoslavism: Histories of a failed idea, 1918-1992*, εκδ. Hurst, Λονδίνο 2003.
- Hering, Gunnar, «Πολιτικές κρίσεις στη Γιουγκοσλαβία του Μεσοπολέμου», *Μνήμων* 16 (1994) σσ. 9-34.
- Pavlowitch, Stevan K., *Yugoslavia*, εκδ. Ernest Benn, Λονδίνο 1971.
- του ίδιου, *The improbable survivor: Yugoslavia and its problems, 1918-1988*, Ohio State University Press, Columbus 1988.

XXII) Εθνοκαθάρσεις και πρόσφυγες στην πρώην Γιουγκοσλαβία (δεκαετία του 1990)

Η ιστορική και πολιτική φιλολογία που αναπτύχθηκε μετά το ξέσπασμα του γιουγκοσλαβικού εμφυλίου, τη δεκαετία του 1990, προσφέρει πλείστα στοιχεία (τα οποία πρέπει να χρησιμοποιούνται με προσοχή) για τις ανθρώπινες απώλειες και την εθνοκάθαρση στην πρώην Γιουγκοσλαβία. Βλ. ενδεικτικά:

- Gibbs, David N., *First do no harm: humanitarian intervention and the destruction of Yugoslavia*, Vanderbilt University Press, Nashville 2009.
- Glenny, Misha, *The fall of Yugoslavia: The third Balkan war*, εκδ. Penguin, Λονδίνο 1996³.
- Judah, Tim, *The Serbs: history, myth and the destruction of Yugoslavia*, Yale University Press, New Haven, Connecticut και Λονδίνο 2009³.
- Lampe, John, R., *Yugoslavia as history: twice there was a country*, Cambridge University Press 2000².
- Parenti, Michael, *To kill a nation: The attack on Yugoslavia*, εκδ. Verso, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2000 (ανατύπωση 2002).
- Ramet, Sabrina, *Balkan Babel: the disintegration of Yugoslavia from the death of Tito to ethnic war*, Westview Press, Boulder, Colorado 1996.
- Sherman, Arnold, *Κακοπιστία στα Βαλκάνια: ο βιασμός της Γιουγκοσλαβίας*, μετ. Νικολέττα Ρίζου-Σέρμαν και Κώστια Κοντολέων, εκδ. Ψυχογιός, Αθήνα 1993.
- Silber, Laura και Allan Little, *The death of Yugoslavia*, εκδ. Penguin, Λονδίνο 1996.
- Udovicki, Jasminka και James Ridgeway (επιμ.), *Burn this house: the making and unmaking of Yugoslavia*, Duke University Press, Durham 2000².